

LA MONEDA GREGA A IBÈRIA. SEQUES I CIRCULACIÓ MONETÀRIA

In memoriam Paloma Cabrera Bonet

BIBLIOTECA DE CATALUNYA - DADES CIP

La **Moneda** grega a Ibèria : seques i circulació monetària : in memoriam Paloma Cabrera Bonet = La moneda griega en Iberia : cecas y circulación monetaria : in memoriam Paloma Cabrera Bonet

Bibliografia. – Textos en castellà, català i portuguès

ISBN 9788418986772

I. Aquilué, Xavier, 1960- editor literari II. Ripollès Alegre, Pere Pau, 1953- editor literari III. Cabrera Bonet, Paloma, entitat homenatjada IV. Iberia Graeca (Organització) V. Museu d'Arqueologia de Catalunya VI.

Títol: Moneda griega en Iberia

1. Seques (Numismàtica) – Ibèrica, Península. 2. Monedes gregues – Ibèrica, Península. 3. Numismàtica grega – Ibèrica, Península.

671.4(365)

737.1(38:365)

737(38:365)

ISBN: 978-84-18986-77-2

DL: B 6109-2022

Barcelona, 2022

© de l'edició: Museu d'Arqueologia de Catalunya- Centre Iberia Graeca

© dels textos i il·lustracions: els seus respectius autors

La moneda grega a Ibèria. Seques i circulació monetària
In memoriam Paloma Cabrera Bonet

La moneda griega en Iberia. Cecas y circulación monetaria
In memoriam Paloma Cabrera Bonet

XAVIER AQUILUÉ, PERE PAU RIPOLLÈS
(EDITORS CIENTÍFICS)

Barcelona, 2022

Índex/Índice

Presentació JUSÈP BOYA I BUSQUET	9
Pròleg/Prólogo XAVIER AQUILUÉ, PERE PAU RIPOLLÈS	11
<i>Historiografia/Historiografía</i>	15
GLORIA MORA Historiografía de la investigación sobre la moneda griega en la península Ibérica	17
<i>Les seques gregues d'Ibèria/Las cecas griegas de Iberia</i>	27
MARTA CAMPO Las acuñaciones de la ciudad griega de <i>Emporion</i>	29
MARTA CAMPO Las emisiones monetarias de la colonia griega de <i>Rhode</i>	41
<i>Estudis i anàlisis territorials/Estudios y análisis territoriales</i>	53
MARTA CAMPO, MARTA SANTOS, PERE CASTANYER, ELISA HERNÁNDEZ, JOAQUIM TREMOLEDA Uso y circulación de la moneda en una ciudad griega: <i>Emporion</i>	55
SALVADOR PLANTALECH, JOSEP M. ^a NOLLA Moneda griega en el territorio ibero indikete (Girona)	71
ALEJANDRO G. SINNER, CARLES MARTÍ La moneda griega en la Layetania	91
JORDI LÓPEZ VILAR, JAUME NOGUERA GUILLÉN Monedas gregues a la Cessetània i al nord de la Ilercavònia	111
ALBERTO AGUILERA HERNÁNDEZ La moneda griega en Aragón y provincia de Lérida	129
PERE PAU RIPOLLÈS Los hallazgos de moneda griega en Ilercavonia meridional, Edetania y Contestania	143

JUDIT SERRANO GARCÍA La circulación de moneda griega en Castilla-La Mancha	161
DAVID MARTÍNEZ CHICO La moneda griega en la Región de Murcia y Albacete	175
BARTOLOMÉ MORA SERRANO Los hallazgos de moneda griega en los territorios bastetanos y oretanos (Andalucía Oriental)	185
ALICIA ARÉVALO GONZÁLEZ La moneda griega en Andalucía Occidental	199
CRUCES BLÁZQUEZ CERRATO Hallazgos de moneda griega en el entorno de la Vía de la Plata	217
RUI M. S. CENTENO A presença de moeda grega na fachada atlântica da Ibéria	227
SANTIAGO PADRINO FERNÁNDEZ La moneda griega en Baleares: <i>Pythiusas</i> y <i>Gymnesiae</i>	243
<i>Estudis i anàlisis de conjunt/Estudios y análisis de conjunto</i>	253
EDUARDO GARCÍA ALFONSO A la sombra del Gran Rey. Moneda y medios de pago en el Imperio Persa	255
FRANCISCA CHAVES TRISTÁN La moneda griega en Hispania: la Segunda Guerra Púnica	269
XAVIER AQUILUÉ, PERE PAU RIPOLLÈS La moneda griega en Iberia. Una visión de conjunto	289
Crèdits/Créditos	305

Monedes gregues a la Cessetània i al nord de la Ilercavònia

JORDI LÓPEZ VILAR

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

JAUME NOGUERA GUILLÉN

Universitat de Barcelona

1. Introducció

La zona d'estudi comprèn les regions de la Cessetània i part de la Ilercavònia (Fig. 1a). La primera abastaria els territoris del Camp de Tarragona, el Penedès i la Conca de Barberà, el que aproximadament en època romana era l'*ager Tarraconensis*, amb dues ciutats importants: *Tarakon-Kesse* al Camp de Tarragona i les Masies de Sant Miquel (Banyeres) al Penedès. La segona àrea contempla el nord de la Ilercavònia, que es correspon al curs inferior del riu Ebre, amb una ciutat important, *Hibera*, a Tortosa. A més, cal sumar-hi el Castellet de Banyoles, un segon nucli urbà que controla un gual del riu Ebre, que permet la comunicació amb l'interior peninsular. En ambdós casos es tracta de territoris oberts a la costa i per tant de fàcil accés a les rutes comercials.

La historiografia relativa a la presència de moneda grega a la zona de Tarragona i Baix Ebre és francament pobra. La primera referència es deu a Jacobo Zóbel de Zangróniz, qui publica la troballa del tresor de Tarragona, al que ens referirem després, en el seu llibre *Estudio histórico de la moneda antigua española desde su origen hasta el Imperio romano* (Zóbel 1878). Posteriorment, altres publicacions estudiaran les ocultacions de metalls preciosos trobades a la ciutat ibèrica del Castellet de Banyoles (Tivissa). Es tracta de cinc tresors descoberts els anys 1912, 1925, 1927, 1982 i un entre els anys 1929 i 1937. L'estudi de les monedes aparegudes en aquests cinc conjunts més d'altres procedents del mateix jaciment va ser realitzat per Núria Tarradell (2003-2004), però cal remarcar que de les 68 monedes que cataloga conegudes fins aquell moment només dues, procedents del tresor I descobert l'any 1912, són d'origen grec; dues dracmes emporitanes amb cap de pegàs modificat. El tresor I fou publicat en primera instància per Bosch-Gimpera en l'Anuari de l'IEC (Bosch-Gimpera 1915), però sense descriure'n les monedes, que li serviren com il·lustració en una publicació més tardana de caire genèric (Bosch-Gimpera 1935). Els estudis més complets foren realitzats per Serra Ràfols (1941) i Gómez Moreno (1949), però l'inventari complet amb totes les fotografies no va ser publicat fins l'estudi esmentat de Tarradell (2003-2004).

Les escadusseres troballes de la ciutat de Tarragona estan referenciades pel seu descobridor, Mn. Serra Vilaró en les seves memòries (Serra Vilaró 1932: 113) i després recollides en treballs posteriors, especialment els de Richard (1977) sobre les monedes gal·les i romano-republicanes del MNAT i Ripollès (1982) sobre la circulació monetària de la Tarraconense mediterrània.

Descobriments més recents han estat publicats per nosaltres¹. Referirem especialment el campament romà de La Palma-*Nova Classis* a l'Aldea, a les boques de l'Ebre, on ha aparegut un

¹ En treballs de prospecció que s'emmarquen en els projectes quadriennals del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya 2014-2017 (2014/100775) i 2018-2021 (CLT009-18-00031), *Guerra i conflicte al nord-est de la Península Ibèrica en època romanorepublicana (segles III-I aC)*, i *Testimonis arqueològics de la Segona Guerra Púnica al Camp de Tarragona*, patrocinat per la Fundació Privada Mútua Catalana.

excepcional conjunt numismàtic que compta amb alguns exemplars grecs d'Empúries i Roses, i també de fora de la península: tetradracmes hel·lenístiques, bronzes de Siracusa i Nàpols, i especialment de Massàlia (Noguera i Tarradell 2009), tot i que el conjunt s'ha incrementat després de les campanyes de prospecció realitzades fins el 2011, i per dipòsits de particulars en el Museu de les Terres de l'Ebre. Cal afegir les monedes gregues, principalment hemiòbols massaliotes i monedes d'Empúries, recuperades durant les prospeccions arqueològiques en els jaciments de les Aixal·les (Ascó, Ribera d'Ebre) i les Tres Cales (l'Ametlla de Mar, Baix Ebre), totes elles inèdites o publicades superficialment (Noguera *et alii* en premsa). Quant a les monedes trobades al voltant de l'antiga ciutat ibèrica del Vilar, a Valls, han estat referenciades, però no publicades en detall, per Noguera *et alii* 2019 i finalment alguns hemiòbols massaliotes trobats en dos jaciments del Camp de Tarragona han estat també publicats (López Vilar 2013; 2020).

2. Els tresors

No podem considerar entre els tresors amb moneda grega les troballes de monedes de plata del Castellet de Banyoles de Tivissa, vinculades a la destrucció del poblat succeïda a finals de la Segona Guerra Púnica o als primers aixecaments indígenes; com veurem, només s'han recuperat sis dracmes emporitanes entre un conjunt molt més nombrós de moneda indígena i romana, i en tot cas sovint semblen peces aïllades publicades conjuntament, com si fossin ocultacions o tresors.

El conegut com "Tresor de Tarragona" és, per tant, l'únic que podem referir. Es tracta d'una troballa antiga, ocorreguda al voltant dels anys 1860-1865, en un lloc indeterminat de la província de Tarragona. La notícia fou proporcionada per Celestí Pujol i Camps a Jacobo Zóbel, qui la publicà uns anys més tard (Zóbel 1878: 39-42), tot i que prèviament Antonio Delgado, que va tenir l'oportunitat de llegir les proves d'impresió de Zóbel, ja se'n fa ressò (Delgado 1876: 179). Pujol va poder estudiar les 40 monedes de plata recollides abans de la seva dispersió; actualment estan perdudes, excepte sis divisors emporitans que es guarden al Gabinet Numismàtic de Catalunya², que van ser publicats per Marta Campo (1987) (Fig. 1b). Les monedes d'aquesta troballa han estat mencionades en diferents treballs, que en destaquen especialment l'antiguitat del numerari. La data d'ocultació seria de finals del segle IV aC (Ripollès 1982: 52; Villaronga 1997: 71; Ripollès i Chevillon 2020: 175).

Les monedes representades són les següents: 23 òbols emporitans que responen als següents tipus: Sàtir esq./Gall esq. (ACIP 25, un exemplar); Cap femení dta./Grifó dta. (ACIP 32, un exemplar); Atena dta./Toro dta., EM (ACIP 47, un exemplar); Atena dta./Genet dta. (ACIP 56, sis exemplars); Pal·las esq./Genet dta. (ACIP 57, un exemplar); Apol·lo de front/Gorgona (ACIP 62, dos exemplars); Cap femení esq./Toro dta., tres anells (ACIP 66, cinc exemplars); Atena dta./Cabra esq., EM (ACIP 76, un exemplar); Cap femení de front/Genet dta. (ACIP 78-82, quatre exemplars); i Cap femení de front, EM/Genet esq. (ACIP 88, un exemplar). També 16 òbols massaliotes, que són dels tipus: Cap esq./Cranc, M (un exemplar); Cap amb casc-roda esq./Cranc (un exemplar); Cap amb casc-roda/Roda (tres exemplars); Cap amb casc-roda dta./Roda (un exemplar); Cap viril dta./Roda, M (quatre exemplars); i Cap viril dta./Roda, MA (sis exemplars). Finalment, cal esmentar una litra de Selinunt amb nimfa esq. amb una serp/Brau dta., i a sobre llegenda ΣΕΛΙΝΟΕΣ.

² Número del catàleg: 020517-CJT. Agraïm les facilitats donades pel GNC, especialment a Maria Clua.

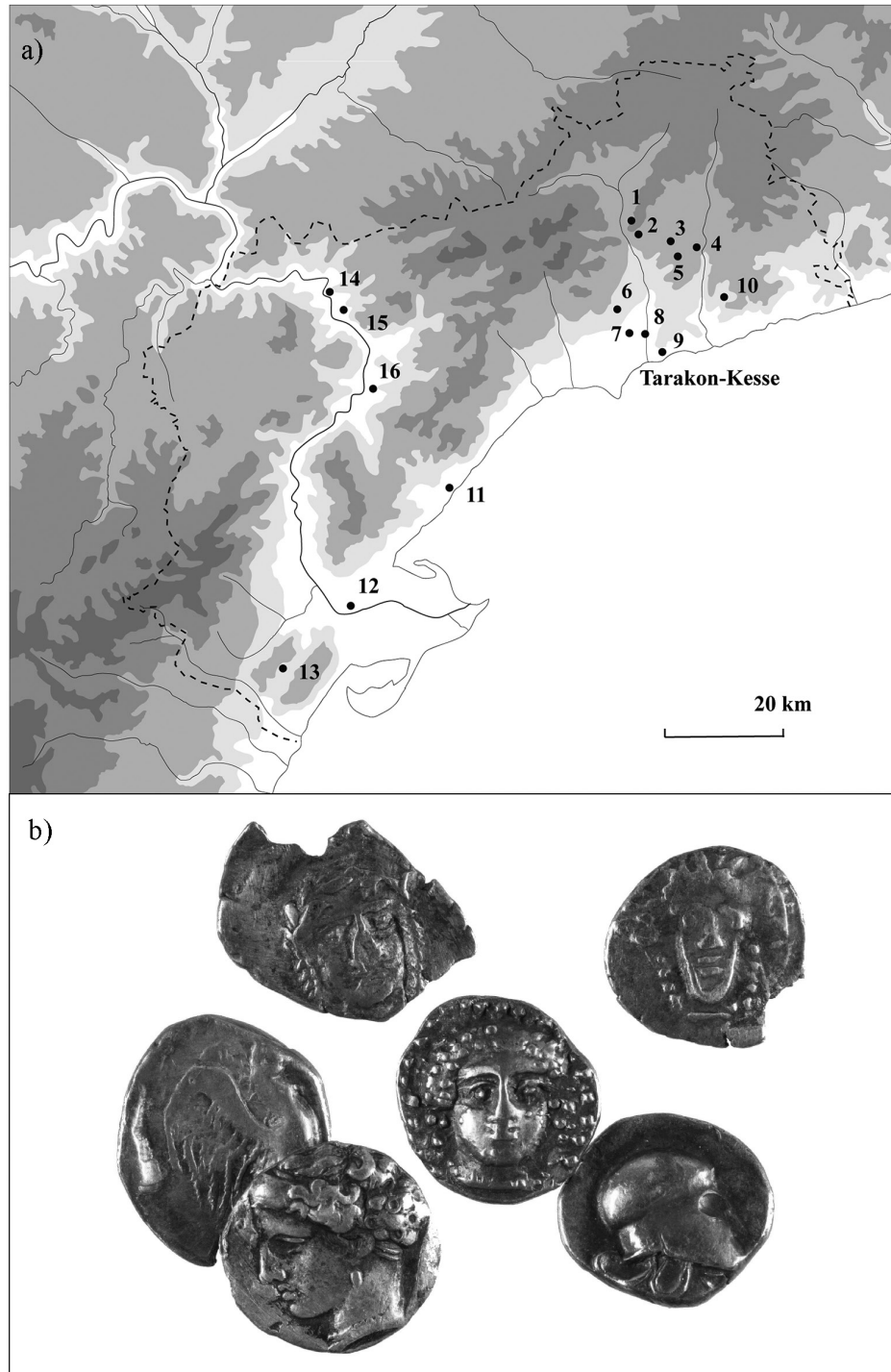

Fig. 1a.- Mapa amb els jaciments arqueològics esmentats en el text. 1: Puigcabrer (Valls); 2: Les Planes (Picamoixons, Valls); 3: El Vilar (Valls); 4: Camí de Bràfim (Puigpelat); 5: Bellavista (Nulles); 6: Mas Passamaner (La Selva del Camp); 7: Mas dels Frares (Constantí); 8: Les Gavarres (Constantí); 9: Tarragona; 10: Les Masietes (Vespella); 11: Les Tres Cales (L'Ametlla de Mar); 12: La Palma-Nova Classis (l'Aldea); 13: Les Esquarterades (Uldecona); 14: Les Aixalelles (Ascó); 15: Castellet de Banyoles (Tivissa); 16: L'Assut (Tivenys).

Fig. 1b.- Tresor de Tarragona, segle IV aC Museu Nacional d'Art de Catalunya, adquisició de la col·lecció Pujol i Camps, 1883 (© Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, 2021).

3. *Les monedes procedents de jaciments concrets*

Només es coneix la troballa d'una moneda grega procedent d'una excavació arqueològica, amb context estratigràfic, un bronze de l'illa de Corcira recuperat en la campanya de 2008 en el poblat ibèric de l'Assut (Tivenys, Baix Ebre) procedent de la UE 2141³, un estrat datat entre final del segle III i inicis del segle II aC (Fig. 3. 5). Es tracta d'un divisor amb cap llorejat de Posidó a dreta; trident/cap de brau envoltat de corona de llorer (*SNG Cop 221*). L'encunyació d'aquesta moneda es va realitzar després de la rendició de l'illa als romans en el 229 aC fins el 48 aC.

En canvi, disposem de conjunts nombrosos de monedes procedents de jaciments concrets, però sense context estratigràfic; en ocasions són descobriments casuals que estan majoritàriament en col·leccions particulars, però moltes han estat localitzades durant les nostres prospeccions.

3.1. *El Vilar (Valls) i voltants*

El jaciment que ha proporcionat més moneda grega del Camp de Tarragona, ara per ara, és el voltant de l'assentament ibèric del Vilar (Valls). A aquesta ciutat cessenana, ubicada 20 km al nord de Tarragona, se li suposa una considerable extensió, d'unes sis ha. Tot i que situada en una zona planera, es troba ben defensada per dos torrents que actuen com a fossats naturals i per un potent fossat artificial de 5 m de profunditat i 14 d'amplada que sens dubte precedeix una muralla encara no localitzada (Noguera *et alii* 2018: 897). La seva destrucció violenta s'ha datat entorn del 218 aC, lligada per tant a la Segona Guerra Púnica. En els camps de conreu situats al nord i a l'est de l'assentament s'han localitzat monedes disperses. La majoria d'aquestes monedes es poden ubicar cap a final del segle III aC, coincidint doncs amb la seva destrucció, a més d'alguns elements de *militaria*, com *glandes*. Aquest fet ha permès plantejar la presència d'un extens campament militar de campanya púnic, atès que les monedes recuperades són fonamentalment hispano-cartagineses, però també massalíotes i, en menor quantitat, d'Empúries, Roses i Roma (Noguera *et alii* 2019: 61). Pel que fa a les encunyacions d'arrel grega, cal destacar sis òbols massalíotes (Fig. 2. 1-6) amb anvers de cap d'Apol·lo a esquerra i revers de roda i lletres MA⁴. Dos d'aquests òbols presenten perforacions circulars que denoten la seva reutilització com a complement d'un braçalet, collaret o similar. Degut al grau de desgast es fa difícil classificar-los, però s'enquadren bé en el període hel·lenístic de Maurel, entre el 336 i el 49 aC (Maurel 2016). Les monedes emporitanes són una dracma d'Empúries *ACIP 200* i un *tritartemorion ACIP 203*, ambdós del període 218-206 aC (Fig. 2. 7 i 9). També cal esmentar una sorprenent dracma de bronze similar a *ACIP 165* (241-218 aC), amb cap d'Aretusa a dreta envoltat de 3 dofins a l'anvers i pegàs de cap normal a dreta, però amb la llegenda ΕΜΠΙΟΠΙΤΩ, sense la N final (Fig. 2. 8). La darrera moneda grega procedent del jaciment a què hem tingut accés és una unitat de bronze de Roses (Fig. 2. 10) amb cap femení a esquerra en l'anvers i rosa vista per sobre en el revers (*ACIP 127*).

Localitzades també a la comarca de l'Alt Camp coneixem algunes troballes associades a jaciments, que relacionem tot seguit. Malgrat que no les hem pogut veure, tenim la notícia de l'aparició d'algunes monedes en un jaciment situat estratègicament al turó del Puigcabrer (Valls), que controla l'Estret de la Riba, un dels camins més importants entre el Camp de Tarragona i la Conca de Barberà, i per tant entre la costa i les terres d'interior. En superfície s'observen

³ Agraïm al Dr. Jordi Diloli les facilitats per incloure aquesta moneda en aquest estudi.

⁴ Dos van ser trobats durant les nostres prospeccions arqueològiques de desembre del 2013.

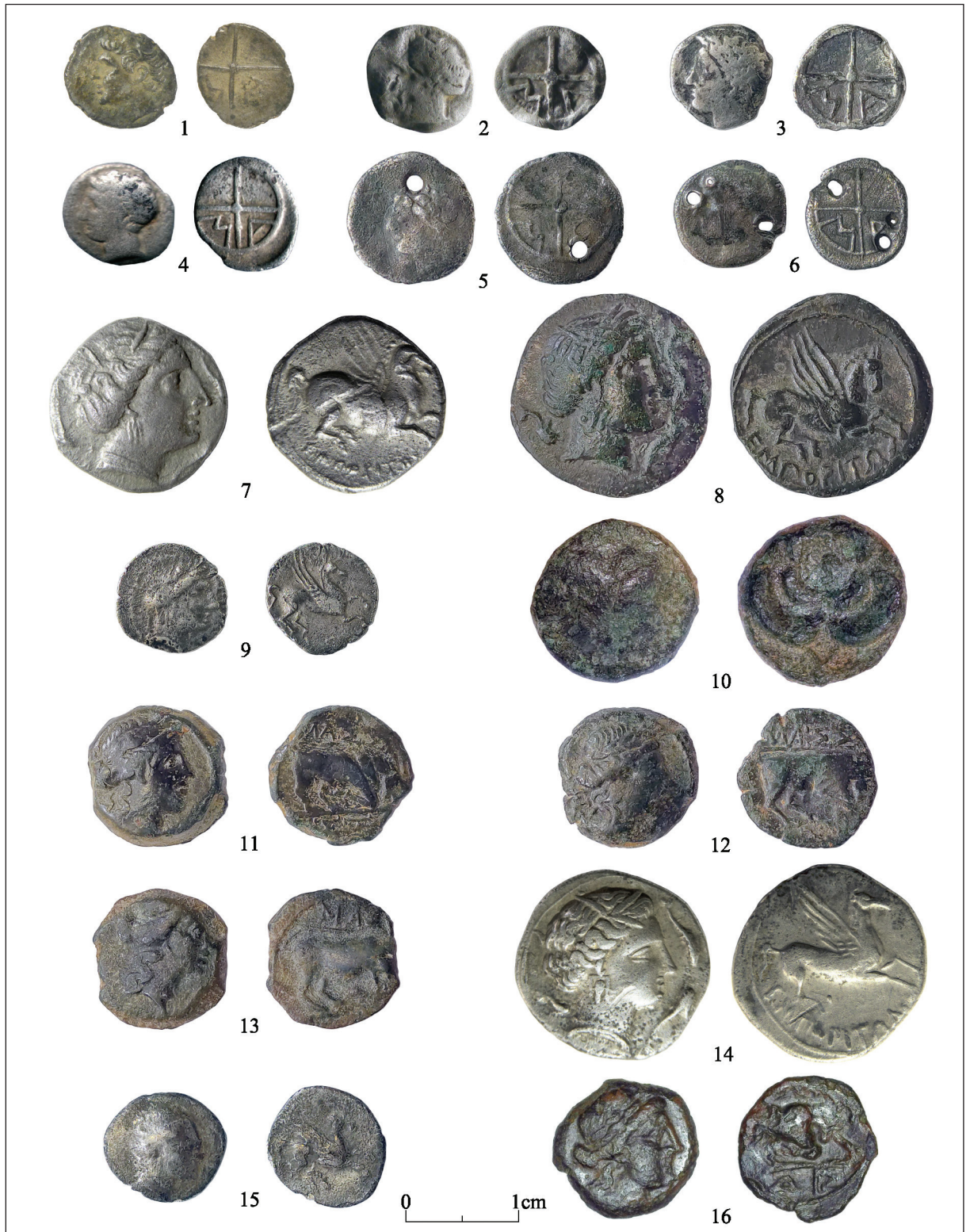

Fig. 2.- El Vilar (Valls): 1-6: òbols massaliotes; 7-8: dracmes emporitanes; 9: *tritartemorion* emporità; 10: unitat de *Rhode*. Les Planes (Picamoixons, Valls): 11-13: hemiòbols massaliotes. Camí de Bràfim (Puigpelat): 14: dracma emporitana. Les Gavarres (Constantí): 15: *tritartemorion* emporità. Mas dels Frares (Constantí): 16: hemiòbol massaliota.

nombrosos fragments de ceràmica ibèrica i àmfora itàlica que denoten la presència d'un assentament ibèric on mai s'hi ha intervingut. Aquí s'hi van trobar fa uns 25 anys un bronze cartaginès, un òbol de Massàlia i dues dracmes emporitanes.

Uns 2 km al sud, hi ha una zona més planera a tocar del riu Francolí que controla també la via de penetració referida. En aquest lloc, conegut amb el nom de Les Planes (Picamoixons, Valls), s'ha identificat un punt de guaita o d'acampada provisional vinculat a la guerra civil entre Cèsar i Pompeu (49-45 aC). S'hi ha localitzat un lot excepcional de 82 projectils de fona de plom amb inscripció i un petit lot de vuit monedes: un denari de L. Corneli Escipió Asiàtic del 106 aC, un quinari, un as amb Janus bifront, dues⁵ monedes gal·les de la tribu dels arverns, i tres bronzes massaliotes (López Vilar 2013⁶). Es tracta d'hemiòbols amb cap d'Apol·lo llorejat a dreta en anvers i brau envestint a dreta en el revers, amb les lletres ΜΑΣΣ a sobre, datables genèricament entre 150 i 49 aC (Fig. 2. 11-13). Només en una de les monedes és possible llegir les lletres ΣΤ en l'exerg del revers, cosa que permet atribuir-lo al tipus 168 de Maurel, que l'autor data els anys 130 i 80 aC, i que Py avança als anys 90/80-70/60 aC (Py 2006: 301-303).

A mig camí entre aquests dos jaciments ens consta la troballa aïllada d'una dracma emporitana, que no hem pogut veure, en el vessant oriental de la muntanya del Feredat (Picamoixons, Valls).

Finalment, el Camí de Bràfim (Puigpelat) és un jaciment rural romà no excavat que es mou en una cronologia d'entre principis del segle II aC (o potser abans) i el II dC. La presència d'una moneda del segle III aC entre els materials localitzats en superfície ha permès plantejar un origen anterior (Canela, Járrega i López Vilar 2017). Es tracta d'una dracma emporitana ACIP 164 amb una cronologia de 241-218 aC, anterior a la Segona Guerra Púnica (Fig. 2. 14).

3.2. Tàrraco i voltants

L'altra zona amb troballa de moneda grega és *Tarraco* i el seu entorn immediat. Sorpren, però, que Tarragona, amb la presència d'una ciutat ibèrica de notables dimensions identificada com *Tarakon-Kesse*, i amb un paper de primer ordre en les operacions de la Segona Guerra Púnica i en la posterior conquesta d'Hispania, no hi hagi aparegut pràcticament cap moneda. Pensem que aquest fet inusual es deu a una deficient recollida de material numismàtic en excavacions, on encara no s'ha introduït el detector de metalls com eina bàsica, però tot i així hi ha un buit inexplicable. Per exemple, no s'entén que no s'hagi localitzat cap dracma emporitana. Només hem trobat referència a dos hemiòbols massaliotes recuperats en les excavacions del fòrum del c/ Lleida per J. Serra Vilaró (publicats per ell mateix i referenciats en Richard 1977: 73 i Ripollès 1982: 147) amb cap d'Apol·lo a dreta en anvers i brau carregant a esquerra en revers, ambdós molt mal conservats, de manera que no és possible especificar-ne el tipus⁷.

Proper a Tarragona es troba el jaciment de Les Gavarres (Constantí), un turó situat 5 km al nord-oest de la ciutat, a tocar del polígon del mateix nom. Ubicat en una elevació fàcilment defensable, en superfície s'hi veuen fragments de ceràmiques ibèriques i d'àmfores itàliques. També s'hi han trobat alguns projectils de fona de plom. Mai s'hi han realitzat excavacions i es desconeix per tant la seva naturalesa, si és un petit nucli ibèric o bé un assentament militar

⁵ En la publicació de 2013 només n'hi figura una.

⁶ Classificats en l'anterior publicació segons el catàleg de Brenot i Scheers 1996; ara les hem revisat i ho fem a partir del catàleg de Maurel 2016.

⁷ MNAT 3794 i 3795.

romanorepublicà. D'aquest lloc procedeix un *tritartemorion* molt desgastat, probablement *ACIP* 203 (Fig. 2. 15), un divisor emporità que se situa en la Segona Guerra Púnica (218-206 aC).

Sense sortir del terme municipal de Constantí, a 1,5 km al nord del jaciment anterior, es troba la vil·la romana del Mas dels Frares, que ha estat objecte de diverses campanyes d'excavació i amb una cronologia des del segle II aC fins la tardoantiguitat. D'entre una vintena de monedes recollides en prospecció superficial a la campanya de 2018 hi ha un hemiòbol de Massàlia amb cap d'Apol·lo llorejat a dreta a l'anvers i brau envestint a dreta al revers, amb la llegenda ΜΑΣΣΑ a sobre i ΔΙΣ en l'exerg (Fig. 2. 16). Correspon al tipus Mau.146, datat entre 150 i 130 aC (López Vilar 2020: 133)⁸ i que Py situa abans del 125 aC; però són peces que sovintegen a Lattes en els estrats datats entorn 100 aC, fins a desaparèixer cap el 50 aC (Py 2006: 234).

Destaca, per la seva antiguitat, la moneda trobada a les Masietes (Vespella), un establiment ibèric de reduïdes dimensions que no ha estat mai objecte d'excavacions. Es tracta d'una tetradracma d'Alexandre el Gran, amb l'anvers amb cap d'Hèracles a dreta cobert amb la pell de lleó i revers amb Zeus a esquerra, entronitzat, amb àguila a la seva mà dreta i ceptre a l'esquerra i la llegenda ΑΛΕΞΑΝΠΟΥΥ darrera (Fig. 3. 1). Malauradament no du cap símbol identificador de seca, però alguns detalls permeten fixar l'encunyació a partir del 326-325 aC, principalment la figura més naturalista de Zeus representada amb les cames creuades i no paral·leles, una innovació que neix aquells anys a la seca d'Alexandria (Montero 2003: 53-54). Degut a l'elevat grau de desgast es pot suposar que va circular durant el segle III aC o més enllà.

3.3. *El campament de la Palma-Nova Classis (l'Aldea)*

Quant a les monedes trobades en jaciments del territori ilercavó, el lot més nombrós procedeix de l'assentament de la *Palma-Nova Classis*, situat a la desembocadura del riu Ebre. En total hi ha 72 monedes gregues: 16 d'Empúries, tres de Roses, una de Siracusa, quatre de Nàpols, cinc tetradracmes hel·lenístiques, i finalment un nombre considerable de monedes de *Massalia*: dos òbols i 41 hemiòbols. La gran majoria cal vincular-les a un context militar, en concret a la circulació monetària en el campament escipioní de *Nova Classis*, actiu entre el 217 i el 209 aC; només quatre hemiòbols massaliotes es poden datar en un context posterior, de primer quart del segle I aC, probablement relacionables amb un destacament militar d'època de les guerres sertorianes. Cal dir que 36 d'aquestes monedes van ser recuperades durant les nostres campanyes de prospecció, efectuades entre 2006 i 2011, mentre que l'altra meitat procedeix de col·leccionistes, que en la seva majoria les han dipositat en el Museu de les Terres de l'Ebre. En qualsevol cas, les monedes gregues han augmentat significativament respecte a les 11 peces publicades en primera instància (Noguera i Tarradell 2009: 128).

Començant per les més antigues, les tetradracmes hel·lenístiques, hi ha una moneda de Ptolomeu I Sòter (305-282 aC), a l'anvers amb cap de Ptolomeu diademat a dreta amb ègida al coll, i al revers amb àliga parada a esquerra sobre llamp, amb la llegenda ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥΥ i a l'esquerra P damunt del monograma, encunyada a Alexandria el 294-285 aC (*SNG Cop* 70). La minúscula lletra Δ que es troba als cabells darrera el clatell és la inicial del gravador, l'anomenat mestre Delta (Fig. 4. 10). Cal afegir quatre petits fragments d'altres quatre peces, una de les quals és frustra, però pel gruix creiem que es tracta d'una tetradracma. Altres dos fragments semblen conservar a l'anvers part del cap d'Hèracles diademat o amb pell de lleó i a l'anvers el cap de Zeus assegut en un tron a l'esquerra. Podrien ser tetradracmes retallades d'Alexandre Magne o dels seus successors selèucides. El darrer fragment pertany a una tetradracma de Lisímac

⁸ En aquella publicació hi figuren les lletres ΔΑ a l'exerg a causa d'una mala lectura que ara corregim.

Fig. 3.- Les Masietes (Vespella): 1: tetradracma d'Alexandre. Bellavista (Nulles): 2: òbol massaliota; 3: dracma gal·la tipus Bridiers. Mas Passamaner (La Selva del Camp): 4: unitat de Neàpolis. L'Assut (Tivenys): 5: bronze de Corcira. La Palma-Nova Classis, monedes d'Emporion: 6: dracma; 7-8: tetartemoria; 9-11: tritartemoria.

(306-281 aC) amb cap d'Alexandre deïficat al revers, amb banyes d'Ammon, i Atenea Nikephoros asseguda al revers, amb el monograma OE a l'exerg. Lisímac va encunyar amb aquest monograma en diverses seques, de manera que és de difícil catalogació, potser *SNG UK 0700-0813*.

Pel que fa a les 16 monedes d'*Emporion*, hem documentat una dracma (*ACIP 192*) (Fig. 3. 6), nou *tritartemoria* (2 *ACIP 183*, 1 *ACIP 184*, i 6 *ACIP 203*) (Fig. 3. 9-11), tres *tetartemoria* (2 *ACIP 206*, 1 *ACIP 207*) (Fig. 3. 7-8) i finalment tres hemiòbols, probablement imitacions indígenes (2 *ACIP 514* i 1 *ACIP 525?*), però que incloem atès que la catalogació dels divisors d'imitació emporitans esdevé problemàtica i en algun cas confusa.

Quant a les monedes de *Rhode*, es tracta de tres peces de bronze, una unitat amb cap femení a esquerra en l'anvers i rosa vista per sobre en el revers (*ACIP 127*), i dos divisors amb el cap femení a dreta en l'anvers i rosa vista de costat amb tres pètals visibles al revers (*ACIP 131*) (Fig. 4. 1-2).

Cal afegir una moneda de bronze de Hieró II de Siracusa, amb el cap del rei diademat a esquerra i genet amb elm i llança a dreta, a l'exerg *IEPΩNOΣ*, datada entre el 274 i el 216 aC (*SNG ANS 5, 922*) (Fig. 4. 3).

De les monedes de Nàpols, tres són peces de bronze del 270-250 aC, amb el cap d'Apol·lo llorejat a esquerra, amb llegenda al davant *NEOΠOΛITΩN*, i brau androcèfal a dreta, coronat per una Niké. Només en un cas es conserva la lletra E entre les potes i *ΙΣ* a l'exerg (*SNG UK 1000, 155*), mentre que les altres dues estan molt desgastades i no es veu cap inscripció, a banda de part de la llegenda de la ciutat (Fig. 5. 1-2). La quarta moneda és posterior⁹, del 250-200 aC, amb anvers cap masculí a dreta i estrella petita darrera el clatell, i al revers genet a esquerra amb llegenda *NEOΠOΛITΩN* a l'exerg i lletres *ΑΣ* entre les potes del davant (*SNG Man 7-71*) (Fig. 5. 3).

Pel que fa a les monedes de plata de Massàlia, es tracta de dos òbols catalogables dins del període hel·lenístic de Maurel, datat entre el 336 i el 49 aC. Són de difícil classificació, però una de les peces presenta a l'anvers el cap d'Apol·lo a esquerra amb patilles i el pentinat en forma de ganxo, i a l'anvers les lletres MA rematades amb boletes dins d'una roda de quatre radis (Fig. 4. 4), trets que ens permeten assimilar-la al tipus Mau.388, amb una cronologia d'encunyació entre el 220-150 aC (Maurel 2016: 88-90).

Les monedes de bronze de Massàlia també presenten molts problemes de classificació¹⁰, però en aquest cas a causa del seu mal estat de conservació. Es tracta de 41 petits hemiòbols, amb pesos, en les monedes senceres, d'entre 1,27 i 2,57 g, amb una mitja d'1,62 g. La majoria de les monedes, 37, presenten a l'anvers el cap d'Apol·lo llorejat a esquerra i al revers un brau carregant a dreta amb les lletres *ΜΑΣΣΑ* o *ΜΑΣΣΑΛΙ* a l'exerg. Només quatre monedes tenen el cap d'Apol·lo a dreta a l'anvers. Aquesta característica, el pes i el mòdul ens permet establir que les 37 monedes pertanyen a la sèrie PBM-29/30 de la classificació de Depeyrot (1999: 52), confirmada per Py (2006: 183), peces catalogades com a "moyens bronzes a taureau 2,5 g et 1,5 g" per Maurel (2016: 166-167). Aquest autor data la seva encunyació entre 200-180 aC, tot i que per la cronologia de funcionament del campament de *Nova Classis*, durant la Segona Guerra Púnica, creiem que és més adequada la proposta de Depeyrot i de Py, i que cal datar-les entre el 215-200 aC. A banda d'aquesta divergència, el catàleg de Maurel ens permet classificar amb més precisió els petits bronzes de Massàlia, però evidentment només sobre les 16 monedes que han conservat determinades lletres o símbols. Així, el tipus més abundant, amb vuit exemplars, és

⁹ Aquesta moneda s'havia classificat per error com a procedent de les prospeccions en el Camí del Castellet de Banyoles de Tivissa (Tarradell i Noguera 2009: 154, fig. 9, n.º 35), però és de la Palma-*Nova Classis*.

¹⁰ En la primera publicació que en feia referència només havíem identificat vuit exemplars, classificats erròniament a partir del catàleg de Brenot-Scheers 1996 (Noguera i Tarradell 2009: 181).

Fig. 4.- La Palma-Nova Classis (l'Aldea): 1-2: unitat i divisor de *Rhode*; 3: bronze de Siracusa; 4: òbol de Massàlia; 5-9: hemiòbols de Massàlia; 10: tetradracma de Ptolomeu I Sòter.

el Mau.73, amb mitja lluna o “croissant” darrera el clatell d’Apol·lo (Fig. 4. 5). Altres variants similars, més minoritàries i a vegades identificades amb dificultat, són una moneda Mau.75 (amb possible lira darrera del clatell), una Mau.76 (amb torxa), tres Mau.77 (amb càntar) (Fig. 4. 6-7), una Mau.78 (amb buirac sobre el brau) (Fig. 4. 8), una Mau.79 (amb bucrani sobre el brau), i finalment una Mau.83 (amb corona sobre el brau).

Quant als quatre petits bronzes de Massàlia amb anvers amb cap d’Apol·lo llorejat a dreta, la seva classificació és encara més difícil. Només podem precisar una Mau.110, amb revers amb brau carregant, a sobre [M]ΑΣΣΑ i a l’exerg palma a esquerra, amb una cronologia entre 150-130 aC (Fig. 4. 9). L’estat de conservació de les altres tres monedes no permet concretar gaire, més enllà que probablement es tracta d’emissions de finals del segle II-inicis del segle I aC.

3.4. Altres troballes en territori ilerconvó

El jaciment de les Tres Cales, situat en un lloc estratègic en el camí entre *Tarraco* i l’Ebre, va ser prospectat sistemàticament entre els anys 2014 i 2015 (Noguera *et alii* en premsa). La presència d’una font d’aigua potable i d’un amarrador protegit de les llevantades expliquen la continuïtat d’ocupació a l’indret, com a mínim des de la Segona Guerra Púnica. A partir de les restes materials (monedes, armament, *glandes inscriptae*, etc.) hem pogut identificar altres moments d’ocupació, com per exemple un establiment militar durant les guerres sertorianes, o també la instal·lació posterior d’una *mansio*, segurament la *Pinon* citada a l’Anònim de Ravena. Entre les 464 monedes recuperades hem pogut identificar un petit conjunt de monedes gregues, en concret dos *tritartemoria* d’Empúries ACIP 203 (Fig. 5. 6-7), i vuit petits bronzes de Massàlia. Quant als divisors massaliotes, tots presenten a l’anvers el cap d’Apol·lo a dreta, i al revers el brau investint a dreta. Una moneda presenta la lletra Ξ darrera el clatell del cap d’Apol·lo (Mau.103) (Fig. 5. 4), una segona les lletres ΣΜ a l’exerg del revers (Mau.143) (Fig. 5. 5), i una tercera les lletres ΔΠΣ, també a l’exerg del revers (Mau.147), totes tres encunyacions datades entre el 150-130 aC. Les altres cinc monedes presenten una iconografia similar, però el desgast no permet veure cap símbol o llegenda que permeti catalogar-les.

Les Aixal·les és un altre dels jaciments prospectats en el marc del nostre projecte. Està situat sobre un gual del riu Ebre en un meandre, entre les poblacions de Flix i Ascó, en un indret on el curs del riu s’eixampla i es fa menys profund, cosa que facilita travessar-lo. Els treballs han identificat un dels conjunts més importants de monedes hispanocartagineses en el nord-est peninsular, segurament vinculat al pas de tropes púniques l’any 218 aC. També ha estat identificat un conjunt de monedes, *militaria* i *glandes inscriptae* d’època sertoriana i, finalment, un establiment agrícola d’inicis d’època imperial romana. Les monedes gregues identificades són només tres: un *tritartemorion* d’Emporion (ACIP 203) (Fig. 5. 8), un hemiòbol de Massàlia amb el cap d’Apol·lo llorejat a esquerra a l’anvers, i un brau carregant a dreta al revers (Fig. 5. 9), que no podem precisar més per la manca de lletres o símbols (Maurel 2016: 166-167), però que segurament cal datar entre el 215-200 aC. I finalment, una moneda de bronze de Leucas (Acarvània), amb l’anvers un cap d’Hèracles a dreta, amb pell de lleó, i, a l’anvers, clava envoltada de corona de roure amb el nom del magistrat il·legible, datada entre el 167-100 aC (Fig. 5. 10).

Durant els nostres treballs de prospecció desenvolupats en el jaciment del Terrer Roig (Jesús, Baix Ebre), un nucli on es van recuperar evidències materials de la seva ocupació en la primera meitat del segle I aC (*militaria* romana, bronzes ibèrics, *glandes inscriptae*, etc.) es va identificar un òbol fragmentat de Massàlia, amb cap d’Apol·lo a esquerra, i roda de quatre radis amb les lletres MA, que pel seu estat de conservació només podem catalogar dins del període hel·lenístic de Maurel, entre el 336 i el 49 aC.

Altres troballes de monedes gregues aïllades, però de procedència segura d'assentaments coneguts, són les monedes recuperades a l'entorn del jaciment de les Esquarterades (Ulldecona, Montsià). La necròpolis d'aquest poblat ibèric va ser completament excavada entre els anys 2014 i 2015, i coneixem la troballa d'una dracma d'Empúries a les rodalies del poblat, amb anvers amb cap femení a esquerra envoltat de tres dofins, i revers de pegàs amb el cap modificat a dreta. Presenta una perforació sota les potes del pegàs, de manera que s'ha esborrat qualsevol símbol, però en tot cas es tracta d'una encunyació del 218-206 aC (Fig. 5. 12). En uns camps situats a uns 300 metres al nord-oest, a l'entorn del Mas de Bibiel, es va localitzar una vil·la romana, situada vora un camí tradicional que travessa la depressió d'Ulldecona, el camí dels Bandolers. A tocar de la vil·la i del camí es van localitzar un *tritatermorion* d'Emporion (ACIP 203) i una tetradracma partida per la meitat d'Akragas (Sicília), amb àliga a esquerra a l'anvers, amb llegenda AK[RAC] a la part superior dreta i [AN]TOΣ retrogrades a la part inferior esquerra, i cranc vist des de dalt al revers (SNG ANS 964-967, 970-980), datada entre el 465-446 aC (Fig. 5. 11).

Per acabar amb les troballes procedents de jaciments coneguts, però sense context estratigràfic, cal destacar el cas de la ciutat del Castellet de Banyoles (Tivissa). Les excavacions arqueològiques, repeses des de l'any 1999 i encara en curs, han evidenciat que l'assentament va ser ocupat durant dues fases, relativament breus i ben diferenciades. La primera correspon a la construcció de l'assentament en el darrer terç del segle III aC, i la seva destrucció ràpida i violenta en les etapes finals de la Segona Guerra Púnica o a l'inici de les primeres revoltes indígenes. La segona correspon a una ocupació entorn 100 aC, molt menys important, i de la qual gairebé no es conserven restes d'estructures. En qualsevol cas, malgrat que moltes de les monedes es recuperen en estrats superficials o remoguts, la seva atribució a una o altra de les dues fases és relativament senzilla. No és el cas de l'única moneda grega de bronze, un hemiòbol de Massàlia procedent de les excavacions de Brull i Serra Ràfols durant l'any 1943. Presenta a l'anvers cap d'Apol·lo i al revers brau envestint, a l'exerg ΜΑΣΣ. La publicació original (Vilaseca, Serra Ràfols i Brull 1949) no il·lustra aquesta peça, ni especifica si el cap d'Apol·lo és a esquerra o a dreta, de manera que aquest petit bronze de Massàlia tant podria pertànyer a la fase del 200 aC com a la del 100 aC.

Les monedes de la fase antiga segurament provenen dels estrats de destrucció de la ciutat, malgrat que en algun cas s'hagin publicat com a procedents de tresors o conjunts homogenis. És el cas de les dues dracmes emporitanes del tresor Tivissa I, de 1912, una ACIP 200 o 201 amb el cap femení amb quatre rínxols de ganxo però sense símbol al revers, i la segona dracma de difícil catalogació (Tarradell 2003-2004: 251). També és el cas de les tres dracmes d'Empúries (dues ACIP 186 i una ACIP 200) procedents d'una col·lecció publicada recentment (Villaronga 2020: 31). A aquestes cal afegir una sisena dracma procedent dels estrats superficials trobada durant la campanya de 2019, molt malmesa.

4. Les monedes procedents de troballes casuals

Finalment, cal mencionar les monedes procedents de troballes casuals no associades a cap jaciment. En una vinya situada 615 m a l'oest de Bellavista (Nulles), que en superfície no presenta restes arqueològiques, s'hi han trobat dues monedes de plata. La primera és un òbol de Massàlia amb anvers amb cap d'Apol·lo a esquerra i revers de roda i lletres MA (Fig. 3. 2). Per l'estil s'enquadra bé en el període hel·lenístic de Maurel, i concretament en les primeres emissions d'aquesta època, amb efígie sense patilles ni serrell, datades entre 336 i 310 aC (Maurel 2016). La segona, mostra a l'anvers un cap d'Apol·lo llorejat a dreta i al revers una biga a dreta (Fig. 3. 3).

Fig. 5.- La Palma-Nova Classis (l'Aldea): 1-3: bronzes de Neàpolis. Les Tres Cales (l'Ametlla de Mar): 4-5: hemiòbols de Massàlia; 6-7: *tritartemoria* emporitans. Les Aixalelles (Ascó): 8: *tritartemorion* emporità; 9: hemiòbol de Massàlia; 10: bronze de Leucas. Les Esquarterades (Ulldecona): 11: tetradracma d'*Akragas*; 12: dracma emporitana.

És una dracma d'imitació celta de les estateres de Filip II de Macedònia, possiblement del tipus Bridiers, de la Gàl·lia, que tot i no ser pròpiament una moneda grega podria haver estat circulant com a tal, especialment en un ambient indígena.

En aquesta categoria esmentarem també un bronze de Neàpolis (Fig. 3. 4) trobat en uns camps situats al nord del Mas Passamaner (La Selva del Camp). En l'anvers hi ha un cap llorejat d'Apol·lo a esquerra i en el revers lira i *omphalos*, a l'exerg, ΝΕΟΠΟΛΙΤΩΝ. Es correspon a *HN Italy 592*, encunyada entre 250 i 225 aC.

5. Les monedes de procedència incerta

En el Museu Arqueològic de Tarragona es conserven algunes monedes gregues sense procedència que ens són de poca utilitat, atès que es desconeix el lloc de troballa. Se suposa que algunes poden provenir de la mateixa ciutat, però probablement d'altres s'han obtingut del comerç d'antiguitats, atès que part del fons del segle XIX té el seu origen en col·leccions particulars. En el catàleg de 1894 hi constaven sis monedes d'Empúries (una de plata i les restants de bronze), sense més dades (Hernández i del Arco 1894: 292-324). També un lot de 24 monedes gregues variades que n'inclouen una de plata i una de bronze encunyades a Massàlia, així com bronzes de diverses autoritats: d'Alexandre Magne, de Lisímac de Macedònia, de Seleuc I i d'Antíoc IV, reis de Síria, de la dinastia dels Ptolomeus d'Egipte (I, II, III, VI, VIII i IX), de Hieró I de Siracusa, etc. (Hernández i del Arco 1894: 295). Gairebé totes procedien de la col·lecció numismàtica de Bonaventura Hernández Sanahuja. Ara bé, el Museu fou objecte d'un robatori l'any 1902 en el que es van sotraure unes 400 monedes, pràcticament totes de l'esmentada col·lecció, entre elles nou monedes gregues (Arco 1902). En la revisió més recent, realitzada per Pere Pau Ripollès, es cataloguen tres dracmes d'*Emporion*, una dracma de Massàlia, un òbol massaliota amb revers de roda i MA, vuit hemiòbols massaliotes de brau investint (entre ells els dos procedents de les excavacions del fòrum de Tàrraco), un del mateix tipus d'imitació, i dos petits bronzes massaliotes amb revers d'àguila i caduceu respectivament (Ripollès 1982: 149-150 i 152; Richard 1977: 73).

6. Conclusions

La presència de moneda grega a les comarques tarragonines és relativament escassa. Sorpren l'absència d'aquest tipus de moneda a l'antiga *Tarakon-Kesse*, sobretot si tenim en compte l'important paper d'aquesta ciutat a partir de la conquesta romana.

La gran majoria de les monedes prové de jaciments amb clares evidències de destruccions i abandonaments vinculats a moments de conflicte (per exemple el Castellet de Banyoles, el Vilar de Valls i, en menor escala, l'Assut de Tivenys), o bé de jaciments que cal relacionar amb assentaments militars, campaments de campanya o guarnicions dels tres grans períodes d'estrès bèl·lic al nord-est peninsular: la Segona Guerra Púnica i les revoltes indígenes (218-190 aC), la guerra de Sertori (82-72 aC), i el conflicte cesarià a la zona (49 aC). Sovint, a més, aquests assentaments militars van ser reocupats en diferents períodes d'inestabilitat, com les Tres Cales, les Aixal·les, la Palma o el Castellet de Banyoles, que ho van ser durant la Segona Guerra Púnica i en època sertoriana, com demostra la presència de *glandes inscriptae* amb llegenda *Q·SERT*. El mateix podem dir d'assentaments com el Terrer Roig i les Planes, amb *glandes inscriptae* de Cèsar i Pompeu. Creiem interessant destacar la presència en aquests jaciments de moneda de Massàlia, sovint acompanyada d'altres monedes de seques indígenes de la Gàl·lia (potins, monedes dels arverns, dels volsques arecòmics, dels longostaletes, etc.). Molt probablement cal vincular

aquestes monedes de la *Gallia Transalpina* amb la importància que va tenir aquesta zona com a centre logístic dels conflictes desenvolupats al nord-est de la península Ibèrica, durant els tres períodes d'estrès bèl·lic mencionats.

Així, en el cas del campament escipiónic de la Palma-*Nova Classis*, les 37 monedes de bronze de *Massalia* fan d'aquest jaciment un dels punts de la Mediterrània amb un major nombre d'aquest tipus de peces, superant fins i tot als jaciments del sud de la Gàl·lia. Creiem que aquest fet és conseqüència directa del suport de la ciutat de *Massalia* a la República romana en la seva guerra contra Cartago. La ciutat i el seu port no només devien ser parada obligatòria dels combois de tropes i subministraments que es dirigien de Roma a Iberia, sinó que també va col·laborar amb la seva flota a l'esforç bèl·lic, com per exemple durant l'any 217 aC en la batalla naval produïda a la desembocadura de l'Ebre, on sembla que els massaliotes van tenir un paper destacat. En definitiva, creiem que l'abundància de monedes de Massàlia en el jaciment és conseqüència de la col·laboració econòmica de la ciutat, o fins i tot de la presència de marineria massaliota en el campament.

Quant al conflicte sertorià, cal recordar que la *Gallia Transalpina* va tenir un paper molt important en la guerra, com demostra la campanya del seu procònsol l'any 78 aC, *L. Manlius*, derrotat per *L. Hirtuleius* prop de Lleida, o l'arribada de Pompeu l'any 76 aC, després d'haver acabat amb les revoltes al nord dels Pirineus. El nou governador de *Gallia Transalpina* entre el 76 i el 72 aC, *M. Fonteius*, va subministrar recursos i va reclutar unitats per reforçar les tropes senatorials. Per tant, és lògic trobar una certa quantitat de monedes procedents del nord dels Pirineus en aquests assentaments militars.

Una situació similar es devia plantejar durant la campanya de Juli Cèsar durant l'any 49 aC, doncs les seves tropes van travessar la *Gallia Narbonensis* abans de la seva victòria a *Ilerda*, i sens dubte devien rebre suport logístic d'aquesta zona, com demostra l'arribada d'una caravana a Hispania formada per un conjunt heterogeni de tropes, entre les quals hi havia genets gals, arquers aquitans, nobles romans i molts no combatents que s'havien anant afegint (Cèsar: *Bell. Civ.* 1.51). Aquesta relació explicaria la recuperació a Picamoixons de monedes massaliotes i gal·les al costat de *glandes inscriptae* de *P. Mucius Scaevola*, llegat de Cèsar.

Evidentment una part d'aquestes monedes poden haver arribat com a conseqüència del comerç entre les dues zones, ja sigui terrestre o marítim, com demostra la presència de monedes gregues en el derelictes d'Illa Pedrosa (Torroella de Montgrí, Baix Empordà).

Com no podia ser d'una altra manera, la dispersió de monedes més significativa correspon a la seca d'*Emporion*, mentre que *Rhode* està poc representada, només amb quatre peces de bronze. Capítol a part són les tetradracmes hel·lenístiques, que pel seu valor intrínsec i per la qualitat del seu estil sembla que van tenir un ús molt perllongat. La seva aparició en tresors o campaments de la Segona Guerra Púnica (X4¹¹, la Palma) suggereix que moltes d'aquestes monedes devien arribar en aquest moment, i no tant com conseqüència del comerç o en mans dels mercenaris ibèrics retornats de guerres anteriors en la Mediterrània central.

11 Vegeu Ripollès 2008.

Bibliografia

- ACIP = VILLARONGA, L. i BENAGES, J. 2011: *Ancient Coinage of the Iberian Peninsula/Les monedes de l'edat antiga a la península Ibèrica*, Barcelona.
- ARCO, A. 1902: El robo del Museo Arqueológico provincial de Tarragona, *Boletín Arqueológico*, época I, 12 (novembre-deseembre), Tarragona, 230-232.
- BOSCH-GIMPERA, P. 1915: Troballes a Tivissa, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 1913-14, vol. V, part II, Barcelona, 856-858.
- BOSCH-GIMPERA, P. 1935: *España romana*, a: Menéndez Pidal, R. (dir.), *Historia de España*, vol. II, Madrid.
- BRENOT, C. i SCHEERS, S. 1996: *Les monnaies massaliètes et les monnaies celtiques*, Louvain.
- CAMPO, M. 1987: Las monedas de los tesoros de Pont de Molins, Tarragona y Rosas del Gabinet Numismàtic de Catalunya (s. IV a. C.), *Bollettino di Numismatica*, part I, suppl. 4, Roma, 139-160.
- CANELA, J., JÁRREGA, R. i LÓPEZ VILAR, J. 2017: El Camí de Bràfim (Puigpelat, Tarragona): Un nou taller productor d'àmfores vineres de la forma Dressel 2-4, *Butlletí Arqueològic* 38-39 (2016-2017), Tarragona, 65-79.
- DELGADO, A. 1876: *Nuevo método de clasificación de las medallas autónomas de España*, vol. III, Sevilla.
- DEPEYROT, G. 1999: *Les monnaies hellénistiques de Marseille*, Collection Moneta 16, Wetteren.
- GÓMEZ MORENO, M. 1949: Notas sobre numismática hispana, *Misceláneas. Historia, arte y arqueología*, vol. I, Antigüedad, Madrid, 174-186.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. i DEL ARCO, Á. 1894: *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona*, Tarragona.
- HN Italy* = RUTTER, N. K. i BURNETT, A. M. (eds.) 2001: *Historia numorum: Italy*, London.
- LÓPEZ VILAR, J. 2013: César contra Pompeyo. *Glandes inscriptae* de la batalla de Ilerda (49 a. C.), *Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des DAI* 43, München, 431-457.
- LÓPEZ VILAR, J. 2020: El conjunt numismàtic de la vil·la romana del Mas dels Frares (Constantí, Tarragona), *Butlletí Arqueològic* 42, Tarragona, 131-140.
- MAUREL, G. 2016: *Corpus de monnaies de Marseille. Provence, Languedoc Oriental, Vallée du Rhône, 525-20 av. J.-C.*, Éditions Monnaies d'Antan.
- MONTERO, J. 2003: Las tetradracmas de Alejandro Magno. Una aproximación a su emisión cronológica, tipología y cecas en vida de Alejandro, *Akros* 2, Melilla, 45-54.
- NOGUERA, J. i TARRADELL, N. 2009: Noticia sobre las monedas del campamento romano de la Segunda Guerra Púnica de la Palma (l'Aldea, Tarragona), *Actas XIII Congreso Nacional de Numismática "Moneda y arqueología"*, vol. 1, Cádiz-Madrid, 119-142.
- NOGUERA, J., VALDÉS, P., BLE, E. i LÓPEZ VILAR, J. 2018: Tracing the Roman Republican Army. Military Archaeology in the Northeast of the Iberian Peninsula, a: Sommer, C. S. i Matešić, S. (Hrsg.), *LIMES XXIII. Proceedings of the 23rd International Congress of Roman Frontier Studies Ingolstadt 2015. Akten des 23. Internationalen Limeskongress in Ingolstadt 2015*, Beiträge zum Welterbe Limes Sonderband 4, Mainz, 895-902.
- NOGUERA, J., BLE, E., LÓPEZ VILAR, J. i VALDÉS, P. 2019: El proyecto Guerra y conflicto en el nordeste de la península Ibérica en época romano-republicana (siglos III-I a. C.): metodología y novedades, a: Vallori, B., Rueda, C. i Bellón, J. P. (coords.), *Accampamenti, guarnigioni e assedi durante*

- la Seconda Guerra Punica e la conquista romana (secoli III-I a. C.): prospettive archeologiche* (Roma, 7-8 de març de 2017), Roma, 57-70.
- NOGUERA, J., BLE, E., VALDÉS, P., SICART, X., VILA, J. E. i RALDA, J. en premsa: Prospecció electromagnética, posicionament GPS y SIG: anàlisi numismàtic del asentamiento de Les Tres Cales (l'Ametlla de Mar, Tarragona), *XVI Congreso Nacional de Numismática, Tesoros y hallazgos monetarios: protección, estudio y musealización*, Barcelona, 2018.
- PY, M. 2006: *Les monnaies préaugustiennes de Lattes et la circulation monétaire protohistoriques en Gaule méridionale*, Lattara 19, vol. I, Lattes.
- RICHARD, J.-C. 1977: Monedas de la Galia y Romano-republicanas del Museo Arqueológico Provincial de Tarragona, *Acta Numismática VII*, Barcelona, 71-88.
- RIPOLLÈS, P. P. 1982: *La circulación monetaria en la Tarraconense mediterránea*, Valencia.
- RIPOLLÈS, P. P. 2008: The X4 Hoard (Spain): Unveiling the presence of Greek Coinages during the Second Punic War, *Israel Numismatic Research* 3, Tel Aviv, 51-64.
- RIPOLLÈS, P. P. i CHEVILLON, J.-A. 2020: Las acuñaciones post-arcaicas de Emporion (ca. 480/470-440 a. C.), *Archivo de Prehistoria Levantina* 33, Valencia, 167-198.
- SERRA RÀFOLS, J. DE C. 1941: El poblado ibérico del Castellet de Banyoles (Tivissa-Bajo Ebro), *Ampurias III*, Barcelona, 15-34.
- SERRA VILARÓ, J. 1932: *Excavaciones en Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones Arqueológicas 116, Madrid.
- SNG ANS. *The Collection of the American Numismatic Society. Sicily 3* (Syracuse - Siceliotas), 1988.
- SNG Cop. *Sylloge Nummorum Graecorum, Denmark, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum*.
- SNG Man. *Sylloge Nummorum Graecorum, Manchester. University Museum. The Raby and Güterbock Collections*, 1986.
- SNG UK. *Sylloge Nummorum Graecorum, Great Britain*.
- TARRADELL, N. 2003-2004: Les monedes del Castellet de Banyoles de Tivissa (Ribera d'Ebre, Catalunya). Noves troballes de les excavacions 1998-1999 i revisió de les anteriors, *Fonaments* 10-11, Barcelona, 245-317.
- TARRADELL, N. i NOGUERA, J. 2009: Avance al estudio de las monedas del Camí del Castellet de Banyoles (Tivissa, Tarragona), *XIII Congreso Nacional de Numismática, "Moneda y Arqueología"*, Cádiz-Madrid, 143-162.
- VILASECA, S., SERRA RÀFOLS, J. DE C. i BRULL, L. 1949: *Excavaciones del Plan Nacional en el Castellet de Banyoles de Tivissa (Tarragona)*, Informes y Memorias de la Comisión General de Excavaciones Arqueológicas 20, Madrid.
- VILLARONGA, G. 2020: Troballa de dracmes, divisors i denaris, potser de la zona de Tivissa, *Acta Numismática* 50, Barcelona, 31-42.
- VILLARONGA, L. 1997: *Monedas de plata emporitanas dels segles V-IV aC*, Barcelona.
- ZÓBEL DE ZANGRÓNIZ, J. 1878: *Estudio histórico de la moneda antigua española desde su origen hasta el Imperio romano*, Madrid.